УДК 811.512.145′373.21

И.И. Гаттарова

ТАТАР АВЫЛЫ МИКРОТОПОНИМИЯСЕН ӨЙРӘНҮ ТӘҖРИБӘСЕННӘН

В статье рассматриваются структурные и лексико-семантичекие особенности микротопонимии татарской деревни. Исследование проведено на основе материала, собранного в деревне Бугады Актанышского района Республики Татарстан. Автором также уделяется внимание этимологии географических названий, зафиксированных в данной местности.

Ключевые слова: топонимика, топоним, гидроним, этимология, топонимическая легенда.

Географик атамаларның барлыкка килү, үсеш һәм яшәеш закончалыкларын тикшерүче топонимика фәнендә [Суперанская, с. 175] микротопнимнарны өйрәнү мәсьәләләре аерым урын алып тора. Әлеге мәкалә татар авылы микротопонимиясенең структур һәм лексик-семантик үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышлана. Фәнни тикшеренү Татарстан Республикасы Актаныш районы Богады авылында тупланган материал нигезендә башкарылды. Эш барышында микротопонимнарның этимологиясенә дә игътибар ителде.

Богады авылына XVII гасырда нигез салына. Бу хакта җирле риваятьтә түбәндәгечә хикәяләнә: «Богады авылы Башкортстандагы Каңгы Богады дигән авылдан килеп чыккан. Бу авылда ике бертуган ир бала яши. Бервакыт боларның әниләре кайдандыр бик кыйммәтле әйбер табып алып кайта. Әниләре кечесен ярата төшә, шуңа күрә әйберне дә кече улына бирә. Мөмешмөхәммәт исемле олы улы үпкәләп, «Каңгы Богады»сыннан чыгып китә. Ул агач кисеп сал ясый да, Караидел буйлап Агыйделгә төшә. Аннан Бурсык авылына килеп туктый. Шәбез елгасы буйлап җәяүләп китә. Такталачык авылын да үтә. Елгадан йомычка агып килүен күрә дә, монда кеше яшидер, дигән уй белән, су буйлап Гәрәй авылына күтәрелә һәм шунда яши башлый. Вакытлар узгач, бу егет Гәрәй байның кызына өйләнә. Гәрәй бай хәзерге Яңа Богады, Иске Богады урнашкан җирләрне биләгән була һәм ул аларны киявенә бүләк итә. Мөмешмөхәммәт хәзерге Иске Богады җиренә гаиләсе белән килеп урнаша һәм үз авылының «Каңгы» исемен төшереп калдырып, аны Богады дип кенә атый» [Хәлиуллин, б. 171].

Риваятьнең башка вариантлы да бар: «XIII гасыр башларында Башкортстанның Бүздәк якларыннан хәзерге Яңа Кадермәт авылы тирәсенә, Терпеле авылыннан ерак булмаган урынга бер төркем кешеләр килеп урнашкан. Әлеге урын Кара кура дип аталган. Даими су чыганагы булмау сәбәпле, алар Кара курада

төпләнеп калмаганнар. Эзләнә торгач, Биҗады елгасының уң як ярына килеп утырганнар. Мари авылы Терпеле тәэсирендәме – яңа урыннарын Чирмешләр урамы дип йөрткәннәр. Ә авылга Яңа Богады дип кушканнар. Алар килгәндә Иске Богады авылы инде булган. Шулай итеп, бер-берсенә бәйсез рәвештә Биҗады елгасы буенда Яңа Богады һәм Иске Богады авыллары барлыкка килгән» [Информант – Вәлиева Рәйхана].

Чирмеш урамы кешеләренең бер өлеше XVII гасырда Биҗады елгасы башланган җиргә күченә. Бу авылга Каратал исеме бирәләр (Хәзер Яңа Җияш исеме белән йөри. Иске Җияш авылыннан килеп төпләнүчеләр дә булу сәбәпледер мөгаен). Әлеге авыл 1733 елдан билгеле [Хуҗин, Моратов, б. 258]. 1925 елларда берничә гаилә Яңа Богадыдан көнбатышка китеп, урман эчендә Югары Богады авылына нигез сала. 1977 елда Яңа Богады исеме бетерелеп, халкы Иске Богадыга беркетелә.

Бүгенге көндә Иске Богады авыл җирлегенә Иске Богады (административ үзәк), Иске Солтангол, Югары Богады, Каенлык, Яңа Җияш авыллары карый [Административно-территориальное деление ..., с. 53].

Богады – этнотопоним. Ул Иске Богады, Яңа Богады, Югары Богады авыллары исемендә һәм Башкортстанның Бүздәк районында очрый. *Богадының* этимологиясенә кагылышлы фикерләр төрле. Г.Ф. Саттаров фикере буенча, бу этнотопоним «үгез» сүзенә *-ды* топоформантын кушып ясалган: *Богады – бога* «үгез» + *-ды~ҙы, -лы,*ягъни «үгезле». «Республикабызның татар теленең урта диалектына карый торган минзәлә сөйләше таралган регион топонимиясендә әйбернең, билгенең, сыйфатның булуын, табылуын, белдерүче *-лы* кушымчасы урынына, башкорт теле тәэсирендә булса кирәк, *-ды, -ты* кушымчалары килү характерлы күренеш» [Саттаров, б. 101]. Э.Ф. Ишбердин параллель топонимнарны тикшерә һәм Тәтешледәге Богады гидронимын, шулай ук Башкортстанның Бүздәк районындагы Богады ойконимын Башкортстандагы еней кабиләсенең Богады этнонимыннан килеп чыккан дип уйлый. В.Ф. Генинг фикеренчә, Богады этнонимының нигезендә *бог-* форманты ята. В.И. Васильев һәм С.Н. Шитова да шул ук фикерне әйтәләр. М. Кастрен һәм П. Хайдунов фикеренә нигезләнеп, В.Ф. Генинг бу этнонимны, Урал халыкларының үз атамаларыннан килеп чыккан, ул «кеше» дигән төшенчәне белдерә, ди. Илгиз Сафиуллин исә Г.Ф. Саттаров фикерен куәтләп: «Богады халкы Җәнәй ыруыннан чыккан. «Богады», искечәдән тәрҗемә иткәндә, «бога», «үгез», «богалы», «үгезле» дигәнне аңлата. Богады дип телгә җайлаштырганнар. Элек үгезгә табынганнар. Авылның исеме дә шуннан килеп чыккан булырга тиеш», – дип яза [Хәлиуллин, б. 172].

Богады авылы районның зур авылларыннан берсе санала. Авыл топонимнарын барлап чыкканнан соң, аларны түбәндәге типларга бүләргә мөмкин:

1. Гидронимик терминологиягә нигезләнгән топонимнар:

Бижҗады елгасы (потамоним) – Сөннең сул кушылдыгы. Елга башы Югары Богады авылыннан 2,5 км көньяк-көнбатыштарак, тамагы Аеш авылыннан 2 км көнчыгыштарак. Гидроним антропонимик чыгышка ия: Бижад (ы) + «елга» аппелятивы.

Аккош күле (лимноним) – Меңнәр авылына барган вакытта Яңа Богадыда калучы сазлавык. Ф.Г. Гарипова әлеге гидронимны хайваннар дөньясын чагылдыручы атамалар рәтенә кертә. Мондый гидронимнар әлеге елга ярларының нинди җәнлекләргә һәм кошларга, нинди йорт хайваннарына, балыкларга бай булуын күрсәтеп тора [Гарипова, 1991, с. 64].

Каенсаз(ы) (гелоним) – Каенлык авылында урнашкан. Сазлыкның исемен авыл исеме белән тиңлиләр. Атама «каен» һәм «саз» сүзләре кушылып ясалган. Татар телендә «*саз*» төшенчәсе саз сүзе белән белдерелә (чагыштырыгыз: казак, каракалпак, нугай – *саз*, башкорт – *һаҙ*, алтай, хакас, себер татарлары – *сас* «саз»). Без биредә угыр, болгар һәм татар телләре материалында *р* ~ *з* авазлары тәңгәллеге (ротацизм) күренеше белән очрашабыз; *сар* ~ *саз* = «саз». Чагыштырыгыз: *Сарбаш, Сарзас, Сарсак* (Татарстандагы елгалар) [Гарипова, 1984, б. 102]. Мөслим районында Каенсаз исемен йөртүче татар авылы бар [Саттаров, б. 58]. Ф.Г. Гарипова хезмәтенә таянып (1991), *Каенсаз* атамасын үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы күренешләренә нигезләнгән топоним дип әйтә алабыз. Галимә фикеренчә, болгар чорында мондый топонимнар киң таралыш алган булган: *Җүкәтау, Тубылгытау, Каенлык, Имәнлебаш, Каенсаз* [Гарипова, 1991, с. 135].

Тарлау җире (гелоним) – Сәфәр белән Иске Богады арасында калучы сазлык җир. Әлеге җир элек Яңа Богады җирләренә караган, колхозлаштыру чорыннан соң Иске Богады җиренә күчкән. Сазлык тар гына өчпочмаклы җирне тәшкил итә [Информант – Хамматуллина Дифинә]. *Тарлау* сүзенең килеп чыгышын да «тар», «кысан» мәгънәсендә аңларга кирәктер. Г.Ф. Саттаров хезмәтендә исә (1998) *тарлау* сүзе көтүлекне белдерүче җирле географик терминнар исемлегенә кертелгән. Автор фикеренчә, минзәлә сөйләшендә әлеге сүзне мал-туар йөри торган көтүлекне белдерү өчен кулланганнар [Саттаров, б. 105–106].

2. Җирле оронимик терминологиягә нигезләнеп ясалган топонимнар:

Дегет / Нефтянниклар чокыры – бу чокыр урынында нефть чыгарганнар дигән фикер бар (*Дегет базы* дип тә йөрткәннәр).

Тегермән чокыры – әлеге чокыр урнашкан җирдә Йосыф исемле байның җил тегермәне булган.

Әпәт чокыры – Әпәт исемле кешенең йорты янында урнашкан чокыр. Антропонимик чыгышлы ороним.

Хазна чокыры – бу чокырның тарихы аеруча кызыклы: бер бай зират белән юл арасына чокыр чокып хәзинә күмдем

дигән хәбәр тараткан. Бөтен авыл халкы хәзинә, байлык табам дип, ул чокырны бик озак вакыт чокып азапланып беткән. Хәтта тимерләр белән эзләгәннәр, тик таба алмаганнар. Шушы хәлләрдән соң чокырны *Хазна чокыры* («хәзинә» сүзеннән) дип атый башлаганнар [Информант – Хөснимәрданова Баян].

Төрки телләрдә *чокыр* термины еш кулланылышта йөри. Мәсәлән, якут телендә *ункюр* – «текә ярлы тирән күл, текә яр»; казак телендә *чукур, чункур* – «чокыр»; үрәнхәй телендә *ӱңгӱр* – «оя, аю оясы». Алар барысы да казып ясалган урыннарны белдерә. Моннан тыш халха-монгол телендә – *хунхур* «түбәнлек, чокыр, түбән урын», бурят-монголларда *хунхэр* «чокыр» сүзләре бар [Гарипова, 2010, б. 146].

3. Микротопонимнар:

Әхмәт чишмәсе Биҗәды елгасына коя. Авыл халкы чишмәне Әхмәт исемле кеше хөрмәтенә шулай дип атый. Антропонимик чыгышлы микротопоним.

Пар чишмә – яшь йөрәкләрне парлаштыручы, кавыштыручы чишмә. Әгәр кәләш белән кияү шул чишмәдән су эчә икән, аларның мәхәббәте *Пар чишмә* суыдай саф, чиста булыр [Информант – Хамматуллина Дифинә]. Микротопоним *парлы* һәм *чишмә* сүзләреннән килеп чыккан. *Чишмә* аппелятивы фарсы, кара-кыргыз һәм башка төрки телләрдә дә «чишмә, чыганак» мәгънәсен, елга, инешләрнең башланган урынын белдерә [Гарипова, 2010, б. 141].

Олы Бүләк аланы – Яңа Җияш һәм Каратал авыллары арасында урнашкан алан. *Кече Бүләк әрәмәсе* – Сәфәр һәм Богады авыллары арасындагы ялан. Татарча *алан* географик термины борынгы төрки *алаң* «яссы, тигез» сүзеннән [Садыкова, с. 8].

4. Урбанонимик терминологиягә нигезләнеп ясалган топонимнар:

а) годонимнар:

Югары оч урамы (Җәбрәйләр урамы дип тә йөрткәннәр) – Яңа Богады авылының Иске Богады ягындагы урамы.

Арт урам (Югары очка соңрак өстәлә). Беренче булып Сәлихҗан дигән кеше йорт җиткергәнгә, бу урам *Сәлихҗан урамы* буларак та билгеле.

Су буе урамы – Биҗәдының сул як ярында урнашкан урам.

Аръяк урамы – Пар чишмәнең икенче ягында, ягъни Биҗәдының сул ярында Иске Солтанголга таба сузылган урам.

Үзәк урам. Яңа Богады авылын Иске Богады авылы белән тоташтыра.

Түбән оч урамы – түбәнлектә урнашкан урам. Иске Әлем авылына таба сузылганга, бу урам *Иске Әлем урамы* дип тә йөртелә.

Чатлыкай юлы – Меңнәр һәм Михайловка авылларына китүче юл. Одоним чатлардан («развилка») гыйбарәт булганга шулай аталгандыр дигән фикер бар.

Әхмәт күпере – Әхмәт исемле кеше төзегән. Аның астыннан Әхмәт чишмәсе ага.

Бурлар күпере – Сәфәр авылына чыгып китә торган якта урнашкан күпер. Ул Югары Богады янындагы рус авылы Афанасьевка (юкка чыккан авыл

[Хәлиуллин, б. 171]) исеме белән аталган күлдән агып чыгучы инеш аша салынган. Бу тирәдә, имеш, кеше ашаучылар яшәгән (әлеге факт 1920–1921 ачлык елларына бәйләп искә алына) [Информант – Вәлиева Рәйхана].

ә) геонимнар: *Югары оч Мәчет тыкрыгы, Түбән оч Мәчет тыкрыгы.* Болар авыл тыкрыкларының элеккеге атамалары. Бүгенге көндә исә авыл тыкрыкларын кемнең йорты янында урнашкан – шуның исеме белән атыйлар. Мәсәлән, *Фая тыкрыгы, Сәйдекәй тыкрыгы, Хәмит тыкрыгы* һ.б.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, авыл җирлегендәге микротопонимнар конкрет функция башкаралар. Аерым алганда, алар объектның төгәл урынын билгеләргә ярдәм итәләр. Шуның белән бергә, әлеге атамаларда билгеле бер дәрәҗәдә авыллар тарихы, авыл халкының көнкүреше белән бәйле үзенчәлекләр дә чагылыш таба.

Әдәбият

Административно-территориальное деление Республики Татарстан (справочник) / под ред. Премьер-министра РТ Р.Н. Миннеханова. Казань: Центр инновационных технологий, 2005. 456 с.

Гарипова Ф.Г. Татарстан гидронимнары сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 224 б.

Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. М.: Наука, 1991. 294 с.

Гарипова Ф.Г. Аккошлар иле – Актанышка сәяхәт. Казан: ТӘһСИ, 2010. 167 б.

Саттаров Г.Ф. Татар топонимиясе. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1998. 198 б.

Суперанская А.В. Что такое топонимика? М.: Наука, 1985. 182 с.

Хуҗин Й.А., Моратов Ф.М. Актаныш – туган җирем. Казан: Идел-Пресс, 2010. 500 б.

Хәлиуллин И. Актанышым – ак илем. Казан: Идел-Пресс, 2010. 544 б.

Гаттарова Инзилә Илнур кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының лексикология
һәм диалектология бүлеге аспиранты